

Текстологічні особливості протографів новозавітних і старозавітних книг в українській перекладацькій традиції.

За останні років сто написано чимало праць про історію перекладів Біблії на українську мову, про складні умови, в яких україномовні тексти Святого Письма творилися і пробивалися до читачів, про той подвиг, що його здійснювали перекладачі та їхні помічники. Також дослідникам відомі публікації про особливості української мови перекладачів та перекладених ними біблійних книг. Питання вибору текстів, які лягали в основу українських перекладів біблійних книг, та чинників, що впливали на прийняття таких рішень перекладачами, можна розглядати в текстології, біблеїстиці, історії Церкви та інших дисциплінах. Однак, узагальнюючої праці, в якій би з текстологічної точки зору були проаналізовані всі чи більшість виданих перекладів Святого Письма на українську мову, у вітчизняній біблеїстиці та мовознавстві немає. Враховуючи те, що до Біблії (Старого і Нового Завітів) входить близько сорока книг (в залежності від традицій формування біблійного канону), а існуючих опублікованих перекладів Біблії чи окремих її частин на українську мову відомо вже кілька десятків, то написання такої узагальнюючої праці є досить трудомістким завданням.

Зважаючи на це, в даній статті я ставлю за мету лише окреслити найсуттєвіші особливості тих біблійних текстів (протографів), які було взято для перекладу відомими українськими перекладачами у ХІХ – ХХІ стт., з'ясувати чинники, які вплинули на той чи інший вибір, та спробувати виділити певні «течії» в українській перекладацькій біблійній традиції.

Книги Нового Завіту в переважній більшості були написані грецькою мовою. Існують свідчення, що одна з 27 книг Нового Завіту – Євангеліє від Матфея, була написана єврейською мовою, однак незабаром вона була перекладеною і розповсюдилась саме на грецькій мові. Далі книги Нового Завіту були перекладені на латинську, сирійську, вірменську, грузинську та інші мови. Приблизно за три-чотири століття від народження Христа список книг Нового Завіту (канон) у Церкві цілком склався, відсіялись у окреме «неканонічне існування» десятки апокрифічних євангелій і послань. Церква дбайливо оберігала і шанувала канонічні книги Святого Письма Нового Завіту, тому незважаючи на сотні років життя священних

текстів і на їх поширення сотнями мов народів світу, Добра звістка про Спасителя і Його повчання дійшли до нас і нашого часу практично не пошкодженими.

Для історії розвитку будь-якої мови та історії перекладів Біблії важливим є питання вибору текстів-протографів священних книг, а коли такий вибір уже здійснено, цікавим питанням є дослідження текстологічних відмінностей у книгах Святого Письма.

Розглянемо конкретний приклад: з'ясуємо відмінності між різними перекладами початкової частини стиха 14 глави 11 Євангелія від Марка, а саме щодо наявності чи відсутності у ньому імені Христа. При цьому, дослідженням охопимо доступні нам понад 20 різних україномовних видань новозавітних книг, які містять Євангеліє від Марка. Крім цього, залучимо ще деякі іншомовні видання та кілька рукописних слов'яномовних книг Святого Письма (табл. 1).

Таблиця 1

**Відмінності різних редакцій Євангелія на прикладі Мк. 11, 14
в українських перекладах та деяких іншомовних виданнях і списках.**

Присутнє ім'я Христа	Відсутнє ім'я Христа
и ѿвѣщавъ іѣ рече ѿи [1].	І озвавшись, промовив до неї [11].
тог'ды ѿповидѣль іс рекль ей [2].	І, озвавшись, промовив до неї [12].
и ѿвѣщавъ іѣ, рече ей [3].	І звернувшись до смоковниці,
Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῇ [4].	промовив [13], [14].
І, озвавшись Ісус, рече до неї [5], [6].	І, звернувшись до смоковниці,
І озвавшись, Ісус сказав їй [7].	промовив [15].
И сказалъ ей Ісусъ [9].	καὶ ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτῇ [16].
І озвався Ісус і промовив до нього [10].	Тоді він сказав, звертаючись до неї
І сказав їй Ісус [18].	[21].
І сказав їй Ісус [19], [20], [27].	Тоді Він промовив до дерева [23].
І сказав Ісус до неї [22], [26].	Et respondens dixit ei [25].
І відповівши, Ісус сказав їй [24].	Озвався і промовив Він до
Тож Ісус сказав [29].	смоківниці [28].

З цієї таблиці видно, що ім'я Христа (Ісус, Іісус та це ім'я, записане слов'янською «під титлом») присутнє у текстах Мк. 11, 14 української традиції книгописання ще з давньоруських часів: у Галицькому Євангелії 1144 р., в Пересопницькому Євангелії, в Острозькій Біблії та в перших відомих новітніх українських перекладах (П. Морачевського в редакції комісії під керівництвом владики Парфенія (Левицького) [7], в перекладі Куліша-Пулюя [5], [6], у Біблії перекладу Івана Огієнка (митрополита Іларіона) [10]). У цьому стиху Євангелія від Марка ім'я Христа було присутнім і в ряді інших рукописних церковнослов'янських чи старослов'янських списках: глаголичних Четвероевангеліях Зографському (бл. кінця X ст.) і Маріїнському (бл. XI ст.), кириличних Мстиславовому

Євангелії (поч. XII ст.) та Чудовському Новому Завіті (XIV ст.) і в деяких інших. Причому, нам не вдалось знайти жодного рукопису Євангелія на слов'янській мові, яка б у цьому читанні (Мк 11, 14) не мала імені Господа і через це належала б до іншої текстологічної «традиції».

Таке ж читання зберігається в церковно-слов'янській Єлизаветинській Біблії XVIII ст. та у новітніх православних україномовних виданнях УПЦ [18], [19] і УПЦ КП [20]. До речі, цікаво, що останні видання ([18]; [19]; [20]) тепер уже, на жаль, різних Церков мають спільний протограф: Новий Завіт, виданий у 1988 р. в Українському екзархаті РПЦ [17]. Цей Новий Завіт в УПЦ зазнав деякого редагування у Волинській єпархії і потім був виданий у Луцьку в 2005 р. [18] та перевиданий пізніше у Києві, а в УПЦ КП теж зазнав редагування і видавався кілька разів повністю чи частково; зокрема, відомі Святе Євангеліє 1999 року [31] та Біблія 2004 р. [20].

Цікавими є деякі деталі виходу в світ у 1988 р. згаданого Нового Завіту українською мовою до 1000-ліття Хрещення Київської Русі. Перекладений цей Новий Завіт був українською ще у 1970-х рр. [31, с. 4]. За деякими даними ініціатором створення такого перекладу був проукраїнськи налаштований перший секретар ЦК КПУ П. Шелест [32], а перекладом займалася комісія мовознавців під керівництвом Екзарха України, Митрополита Київського і Галицького Філарета [33]. Мабуть, учасником цієї комісії був Йосиф Оксіюк (1894 – 1991), відомий дослідникам історії УАПЦ архієрей УАПЦ 1920-х-30-х рр., перекладач, богослов. У 1937 р. він був заарештований і відправлений в заслання. У 1940-х рр. звільнився і повернувся до активного суспільно-церковного життя як мирянин. Проживав у Львові, Києві, був редактором «Православного вісника». Можливо, в післявоєнний час, перебуваючи на свободі, Йосиф Оксіюк зробив свій власний переклад Нового Завіту на українську мову. За свідченням ігумена Пафнутія (Мусієнка) саме Йосиф Оксіюк був перекладачем Євангелія в Новому Завіті [17], що вийшов в Україні в 1988 р. [30].

Та повернемося до дослідження Євангелія від Марка. У правій частині таблиці 1 наведені варіанти читання Мк. 11, 14, які не містять імені Господнього в тексті. Серед них – читання, що з'явилося в перекладі Біблії, зробленому греко-католицьким священиком Іваном (Хоменком) і відредагованому спеціальною комісією Василянського Чину [11], [12]. І хоча о. Іван (Хоменко) не був задоволений остаточним варіантом тексту Біблії і підготував виправлений переклад Нового Завіту, що вийшов після його відходу у вічність [14], [15], досліджуване нами читання не містило Господнього ім'я в тексті у жодному з тих видань. Протографом ново-завітних книг перекладу о. І. Хоменка став критичний текст А. Мерка у

шостому виданні Папського Біблійного Інституту [11, с. XX]. У праву частину табл. 1 потрапило й читання з латинської Біблії [25].

Цікаво, що серед грецьких новозавітних текстів теж немає текстологічної єдності, як це ми бачимо й в досліджених українських. Очевидно, що на час появи перших слов'янських перекладів Євангелія, їхні протографи у Мк. 11, 14 мали в тексті ім'я Христа, як про це вже було сказано вище щодо найдавніших збережених старослов'янських списків. Один з таких споріднених грецьких євангельських текстів було видано у Росії у XIX ст. [4]. Однак, існують й інші редакції православної грецької Біблії [16], які, наприклад, щодо Мк. 11, 14 належать до іншої «традиції», ближчої до Вульгати-Клементини [25].

Перед тим, як розглянути особливості українських перекладів старозавітних книг, варто зазначити, що виділення і дослідження лише однієї текстологічної відмінності (як ми це зробили для Мк. 11, 14) не гарантує віднесення певних цілих текстів до якоїсь конкретної текстологічної традиції. Однак, такий метод ілюструє можливості текстологічного аналізу.

Україномовних перекладів Біблії, які містять всі або переважну більшість книг Старого Завіту існує на сьогодні вісім: Біблія в перекладі Куліша-Пулюя-Нечуй-Левицького [6], у перекладі митрополита Іларіона (Огієнка) [10], у перекладі о. Івана Хоменка [11], у перекладі патріарха Філарета [20], Острозька Біблія в перекладі о. Рафаїла (Турконяка) [24], переклад Олександра Гижі [27], переклад з давньогрецької мови о. Рафаїла (Турконяка) [28] і переклад «нового світу» (релігійної організації «Свідки Єгови») [29]. Крім цього, існує чимало перекладів окремих старозавітних книг на українську, серед яких найпоширенішою книгою є Псалтир.

Однією з головних особливостей протографів старозавітних книг, є їхня мова. Так, загальновідомо, що старозавітні книги для перекладів Кулішевої та Огієнкової Біблій бралися з єврейських масоретських текстів. Однією з головних причин цього були вимоги Біблійних Товариств, з якими співпрацювали перекладачі. Старозавітні тексти для Римської Біблії Хоменка було взято з шостого видання масоретських текстів Р. Кіттеля, а переклад книг, відсутніх в єврейському каноні зроблено з грецьких текстів (олександрійський текст Сімдесятьох) у виданні А. Ральфса [11, с. XX]. Біблія в перекладі патріарха Філарета перекладена з російської мови за російським синодальним виданням Біблії, як про це зазначено у самій Біблії УПЦ КП [20]. Відомо, що текст Старого Завіту у російській Біблії, виданій в XIX ст., мав змішану природу: його було укладено за масоретськими текстами з використанням як грецьких, так і слов'янських книг Біблії. Через масоретську основу російського синодального перекладу

появу російськомовної Біблії негативно було сприйнято частиною Церкви, зокрема архієреєм св. Феофаном Затворником.

Славною сторінкою в історії українського книговидання стало перевидання Острозької Біблії на початку ХХІ ст.: разом з церковнослов'янським текстом було вміщено його український переклад [24]. Це перша україномовна повна православна Біблія, яка перекладена за авторитетним текстом слов'янської Біблії (1580 – 1581 рр.), що вийшла в ще нерозділеній Українській Церкві (до Берестейської унії) та яка була позитивно сприйнята усіма слов'янськими Церквами. Перекладача Біблії на українську греко-католицького монаха о. Рафаїла було відзначено за цей труд Шевченківською премією. Про текстологію слов'янської Біблії, зокрема Острозьку, написано чимало праць; ми зазначимо деякі найважливіші її особливості: Острозька Біблія щодо переважної більшості вміщених у неї книг своїм протографом мала кращі доступні для перекладачів грецькі тексти, список слов'янської Геннадіївської Біблії та, принаймні, одну з «поліглот» – Біблію на кількох мовах. При укладанні Острозької Біблії фахівці здійснили, наскільки це було можливим, наближення слов'янського тексту до грецького оригіналу там, де в деяких книгах Геннадіївської Біблії тексти були перекладені з єврейської чи латинської. Отже, переклад Острозької Біблії, зроблений о. Рафаїлом (Турконяком) – це перший український переклад Біблії, що спирається не на масоретські єврейські тексти, а на традиційні церковні.

Наступним перекладом о. Рафаїла (Турконяка) є переклад Біблії з грецької мови, що вийшов за редакцією Українського Біблійного Товариства в 2011 р. [28]. Протографом для українських книг Біблії стали сучасні, підготовлені науковцями критичні грецькі тексти, про які зазначено у передмові Біблії. Отже, щодо книг Старого Завіту, це видання також має в своїй основі саме грецькі, а не масоретські тексти. Однак, ці грецькі тексти підготовлені були не в Церкві, а науковцями і тому використання такої Біблії в богослужіннях під питанням.

Як було сказано вище, існує ще два переклади Біблії на українську, які ми ще не розглянули: переклад письменника Олександра Гижі та переклад «нового світу».

Олександр Гижя підготував україномовну Біблію на основі співставлення різних текстів і тому його переклад ще потребує текстологічного дослідження.

Переклад «нового світу» на українську було зроблено з англійської мови, а на англійську – з текстів на давніх мовах: єврейській, грецькій та арамейській.

На прикладі однієї з найпопулярніших церковних книг, Псалтиря, яка є частиною Біблії, розглянемо відомі нам її українські переклади. Не для всіх псалмів чи їх частин різниця між перекладами з масоретських та перекладами з грецьких текстів є помітною; принаймні, в розглянутих нижче прикладах суттєва різниця є в нумерації псалмів, але майже немає – в їхньому змісті (табл. 2).

Таблиця 2

**Порівняння українських і деяких слов'янських перекладів
одного й того ж стиха з Псалтиря**

Текст зі псалма	Номери псалма і стиха	Номер джерела	Рік видання
Йсповѣ́мса тебѣ́ в' лю́дехъ ѿи, пою́ тебѣ́ во азы́цѣхъ.	(107, ...)	[38]	1397
Й'сповѣ́мса тобѣ́ в лю́дехъ гдѣ́и, ѿ́ воспою́ тобѣ́ во азы́цѣхъ.	(107, ...)	[35]	1517
Йсповѣ́мса тебѣ́ в лю́дехъ ѿи, пою́ тебѣ́ въ а́зыцѣхъ.	(107, ...)	[3]	1581
Буду прославляти тебе, Господи, між народами, і співати тобі між племенами;	(108, 3)	[5]	1912
Буду визнавати тебе межі людьми Господи, буду співати тобѣ́ межі народами.	(107, 4)	[34]	1903
Буду прославляти тебе, Господи, між народами, буду співати тобі між поганамі,	(107, 4)	[36]	1990
Я буду Тебе вихвалити, о Господи, серед народів, і буду співати Тобі між племенами,	(107, 4)	[10]	бл. 1988
Я тебе прославлятиму між народами, Господи, і псалми тобі співатиму між племенами,	(108, 4)	[11]	1963
Перед людьми Тебе, Господи, славити стану, Тобі між народами буду співати.	(107, 4)	[37]	1966
Я прославлятиму Тебе, Господи, серед народів, і буду співати Тобі між племенами.	(108, 3)	[22]	1991
Визнаюся Тобі в народах, Господи, і заспіваю Тобі в народах,	(107, 4)	[39]	2000
Буду славити Тебе, Господи, між народами. Буду оспівувати Тебе серед племен.	(107, 4)	[20]	2004
визнаюся Тобі в народах, Господи! Заспіваю Тобі в народах!	(107, 4)	[24]	2006
Буду прославляти тебе, Господе, поміж народами; буду оспівувати Тебе серед племен.	(107, 4)	[27]	бл. 2010
Буду славити Тебе, Господи, між народами, буду оспівувати Тебе між поколіннями.	(107, 4)	[40]	2010
Є́гово, я прославлятиму тебе серед народів, піснею вихвалитиму тебе серед племен.	(108, 3)	[29]	2014

На завершення нашого огляду зазначимо наступне. У XX і XXI стт. зроблено десятки перекладів та спроб перекладів книг Святого Письма на українську мову, що сприяло розвитку української мови, піднесенні її богослужбового значення серед вірних різних церков та зростанню зацікавлення, як українців, так і осіб інших національностей до вивчення

української мови Біблії та проведення різних суміжних текстологічних досліджень.

Для тих, хто береться перекладати біблійні книги потрібно враховувати кілька груп факторів, серед яких важливе значення мають богословсько-релігійні чинники, що впливають на вибір протографів священних текстів та визначають термінологічні мовні, можливо, навіть, мовно-конфесійні особливості майбутнього перекладу.

Список використаних джерел.

1. Галицьке Євангеліє 1144 р. (за джерелом: «Евангеліє отъ Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго евангельскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI – XVI вв. – Трудъ Г. Восресенскаго, 1894»).
2. Пересопницьке Євангеліє 1556 - 1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001.
3. Острозька Біблія, 1581 р.
4. Євангеліє грецькою мовою (за джерелом: «Новый Заѣтъ Господа нашего Ісуса Христа на четырехъ языкахъ еллинскомъ, словенскомъ, російскомъ и римскомъ съ параллельными мѣстами. Книга вторая. От Марка Святое Благовѣствованіе. – Петербург., 1886»).
5. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні. Виданнє Британського і Заграничного Біблійного товариства., 1912.
6. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою русько-українською. – У Відні. Виданнє Британського і Заграничного Біблійного товариства., 1903. – перевид. – К.: Видавничий дім «ПРОСТІР», 2007.
7. Святе Євангеліє. – К.: Видавничий дім «ПРОСТІР», 2007.
8. Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа. – [Репр. відтворення вид. 1938 р., з випр. та доповн.]. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2013. – 456 с. : іл.
9. Біблія или Книги Священнаго Писанія Ветхаго и Новаго Заѣта въ русскомъ переводѣ съ параллельными мѣстами. – С-Пб., 1904.
10. Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. (988 – 1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні). (Переклад проф. І. Огієнка. – М. К.).
11. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамієськими та грецькими текстами. – Рим. Видавництво ОО. Василіян – 1963.
12. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамієськими та грецькими текстами. – Видавництво отців Василіян «Місіонер». – 2007.
13. Святе Євангеліє. – Рим, 1990.
14. Новий Завіт. – Видавництво Українського Католицького Університету ім. св. Климента папи. – Рим, 1989.
15. Новий Завіт. – Катехично-педагогічний інститут УКУ. – Видавництво «Свічадо». – Львів 2013 р. Б.
16. KATA MARKON AGION EYANGELION – Режим доступу: <http://myriobiblos.gr/bible/nt2/mark/default.asp>
17. Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. – Видання Екзарха всієї України, Митрополита Київського і Галицького. – К. : 1988.
18. Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. – Видання Волинської єпархії Української Православної Церкви. – Луцьк. 2005.

19. Святе Євангеліє. – Видавничий відділ Української Православної Церкви. – К., 2011. – 480 с.
20. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К.: 2004.
21. Євангеліє за Марком. – переклад Л. Герасимчука та о. Леоніда (Лутковського). – Вітчизна, 1990, № 5.
22. Новий Завіт з додатком Псалмів. – Видавництво Еванджел Байбл Транслейторс енд Міністрис. – Торонто. Канада. 1991.
23. Новий Заповіт. Сучасною мовою. – World Bible Translation Center. – К.: 1996.
24. Острозька Біблія. Опрацював та приготував до друку єрмн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Українське Біблійне Товариство. – Благодійний фонд «Книга». – ТзОВ «Мастіг» – Львів, 2006 р. Б.
25. Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam. Editio electronica. – Londini, MMV.
26. Вічне Євангеліє. Український і російський паралельні переклади із грецької доктора теології В. О. Громова. – НАН України. Український мовно-інформаційний фонд. – К., 2009.
27. Біблія. Новітній Переклад українською літературною мовою. – (переклад Олександра Гижі). – Режим доступу: www.ukrbible.com
28. Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту. Четвертий повний переклад із давньогрецької мови. – Переклад ієромонаха о. Рафаїла (Романа Турконяка). – Українське Біблійне Товариство. – К., 2011.
29. Біблія. Переклад нового світу. Видавництво WATCHTOWER BIBLE AND TRACT SOCIETY OF NEW YORK, INC. Brooklyn, New York, U.S.A., 2014.
30. Ігумен Пафнутій. Ті, хто несе Слово / Газета «Час Київщини», 24. 05. 2013 р., № 20 (62) – Режим доступу: <http://chask.net/?p=15309>
31. Святе Євангеліє. – Видавничий відділ УПЦ КП, Київ, року Божого 1999.
32. Православна церква Київського патріархату презентувала нове видання Біблії українською мовою. – Режим доступу: <http://ar25.org/article/pravoslavna-cerkva-kyivskogo-patriarhatu-prezentovala-nove-vidannya-bibliyi-ukrayinskoyu>
33. Предстоятель Української Церкви / Град Лева. – Режим доступу: <http://gradleva.com/?info=55>
34. Цалтирь въ языцѣ церковно-словенскѣмъ съ переводомъ на языкъ народно-рускій о. Александра Бачинського. – Львѣвъ, 1903.
35. Псалтир. Біблія Руська. – Переклад Ф. Скорини. – Прага, 1517.
36. Молитовний Псалтир. – Рим, 1990. (Це переклад з грецької православного вченого, проф. М. Кобрини 1936 р. вид., в редакції студитських монахів. – М. К.).
37. о. Михайло Кравчук. Книга Псалмів. (Переклад українською мовою на основі грецького тексту з поясненнями). – Рим, 1966.
38. Київський Псалтир 1397 року.
39. Книга Псалмів. (Переклад здійснено з грецького тексту поміщеного в: Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum, Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum, vol. X, Psalmi cum Odis, edidit Alfred Rahlfs, 3., unveränderte Auflage, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.). – Режим доступу (на 03. 12. 2010 р.): <http://www.knyhastara.com/files/23PsaOA.pdf> (переклад о. Рафаїла (Турконяка) – М. К.).
40. З вірою і любов'ю. Молитовник православної родини з Псалтирем. – УАПЦ. – Харків – Київ – Львів, 2010.